

Ladanjska izgradnja i formiranje agrarnog krajolika — primjeri zapadnog dijela otoka Hvara

Kada se danas govori o krajoliku dalmatinskih otoka, najčešće se spominje ljepota prirode; dapače, oni su, prema mnogima, mjesta njene nepatvorenosti. Međutim, upravo dominantni krajolik otoka je kultiviran agrarni krajolik, a priroda je najčešće posljedica njegove zapuštenosti. Posljednji redak natpisa Ivana Gučetića iz 1502. godine na ljetnikovcu u Trstenom, u kojem kaže da je vještinom usavršio divlju prirodu,¹ vrijedio je za najveći dio površine otoka. Plitka zemlja u posudama suhozida bila je slika prostranstva čija se veličina danas može tek djelomično vidjeti poslije velikih ljetnih požara.

Velike bonifikacije prostora krajem srednjeg vijeka i početkom novoga, posebice krčenje šuma ili isušivanje močvara, mletačke teraferme, na primjer, velike su i poznate teme europske povijesti.² Krajnje mukotrpana bonifikacija krša, koja je dovela do stvaranja agrarnog krajolika naših otoka i priobalja, predstavljena je tek za neka područja.³ O kilometrima dugim suhozidima namijenjenim ograđivanju pašnjaka, a koji dominiraju stočarskim predjelima nekih otoka i Zagore, gotovo da i nije bilo riječi.

Pod bonifikacijom krša podrazumijeva se podizanje nekoliko vrsta suhozidnih gradnji na višim obroncima brda, dakle na mjestima koja se u prirodnom stanju ne mogu smatrati obradivim površinama. Vremenski tijek ovog procesa proteže se od kraja 14. stoljeća pa do vremena između dva svjetska rata u ovom stoljeću. Elementi agrarnog krajolika, kao što su antička centurijacija agera u Starigradskom polju,⁴ podzidi u zaravnima ili blagim zemljanim obroncima, velike kamene gomile u ageru koje spominje Statut iz 1331. godine,⁵ nisu dio procesa navedene bonifikacije zbog toga što im je svima zajedničko da nastaju na plodnoj zemlji, a ne na neplodnom kršu. Ujedno su to zemlje koje se obrađuju daleko prije kraja 14. stoljeća.⁶

Bonifikacija krša ima posebno mjesto u procesu izgradnje ladanjske arhitekture na otoku Hvaru. Naime, ovaj otok ne poznaje smještanje samostalnih ladanjsko-gospodarskih sklopova na rubovima plodnih polja. Starigradsko i Jelšansko polje te hvarske Njive, najplodnije zone otoka s desecima antičkih villa rustica na svojim rubovima,⁷ nisu krajem srednjega vijeka i u renesansi doživjele ponovnu izgradnju ljetnikovaca. Ljetnikovci povezani s poljoprivrednom proizvodnjom na navedenim poljima smješteni su unutar ili na

rubovima naselja kojima su često bili i nukleus nastajanja. Nasuprot njima, samostalni ladanjsko-gospodarski sklopovi smješteni su najčešće u uvalama, a njihovo gospodarsko funkcioniranje nezamislivo je bez zemljišnog posjeda nastalog bonifikacijom krša.

Stoga će se ovdje pokušati osvjetliti povijesne okolnosti i razloge nastupanja ove bonifikacije u kontekstu prilika na otoku tijekom 14. i 15. stoljeća, a na nekoliko primjera sa zapadnog dijela otoka predstaviti će se veze između ladanjske arhitekture i bonifikacije krša.

Statut komune iz 1331. godine te zbirka dokumenata nastajalih od 14. do 18. stoljeća,⁸ koji su uz Statut bili osnova pravnog uređenja, sačuvali su četiri katastika komunalnih posjeda na otoku Hvaru. Najstariji je katastik iz 1331. godine, sljedeći je nedatirani iz oko 1380. godine, potom iz 1407. i 1425. godine.⁹ U svim se katasticima uočava da je komuna vlasnik prvenstveno brdovitih predjela otoka, dok su plodna polja privatno i crkveno vlasništvo. Početkom 16. stoljeća Pribojević će za Starigradsko i Jelšansko polje izričito navesti tu činjenicu. Obračajući se vlasteli 1525. godine kaže: *Veći naime dio ondje sabranih plodova (jer je gotovo čitavo to polje vaše, a oni samo težaci) prenosi se u ovaj grad u kojem živimo.*¹⁰ Komuna je bila vlasnik oko dviju trećina ukupne površine otoka, a izvorna namjena komunalnih posjeda bila je zajedničko korištenje svih stanovnika, prvenstveno za ispašu i sječu drva, samo iznimno za sadnju žita.¹¹ No krajem 14. i početkom 15. stoljeća pojavljuju se mnoge zloporabe komunalne zemlje, što najbolje pokazuje pojava triju katastika u kratkom vremenu. Zloporaba se najčešće javljala u području Plama, istočnog dijela otoka, a sastojala se u podizanju privatnih vinograda na komunalnoj zemlji. Posljednji katastik iz 1425. godine donosi popis svih takvih korisnika komunalne zemlje, pri čemu se često ističe da je zemlja iskrčena, *disboschatus*, ograđena suhozidom, *macerie*, te privedena kulturi.¹² Obrađene padine katastik iz 1425. godine često naziva *costeriae*, a isti naziv zadržava se i u 16. stoljeću, primjerice u spisima parnice oko miraza Katarine Šilović, supruge Matija Ivanića iz 1552. godine.¹³ Vrijedan je zapis na crtežu uvale Milna na Visu, vjerojatno iz 17. ili 18. stoljeća, gdje se šumski teren iskrčen za vinograd naziva *novina*.¹⁴

Pred jasnim pritiscima stanovnika, a kao posljedica nedostatka obradivih površina, komuna je od početka 15. stoljeća prišla sustavnom iznajmljivanju svojih posjeda privatnim osobama.¹⁵ Komuna je iznajmljivala zemlju putem gracija, oblikom agrarnog odnosa na komunalnoj zemlji koji se u mnogo čemu razlikuje od kolonata, temeljenog na kasnoantičkoj *emphiteuzi*, a koji je agrarni odnos na privatnoj i crkvenoj zemlji.¹⁶ Ime zahvaljuje formulaciji iz glave ugovora u kojoj je obvezno stajalo da se zemlja udjeljuje iz blagonaklonosti — *de gratia concessit*.¹⁷ Gracija podrazumijeva iznajmljivanje 30 motika (motika ili opera je 435 m²) zemlje po glavi obitelji, pučke ili vlastelinske, bez obzira na dob i spol, a davanja komuni su uvijek ograničena na 1/6 plodova.¹⁸ Iznimno se moglo utvrditi novčano davanje, tzv. *livel*, no ta je pojava vrlo rijetka.¹⁹ Obveza onog koji dobije graciju je da u deset godina zemljište privede kulturi te da je stalno obrađuje, *ad pastinandum et laborandum*. U suprotnom je komuna oduzimala zemlju.²⁰ Rijetke gracije davane za pašnjake uvijek su bile ograničene na 5 godina, za razliku od onih za vinograde, koje su bile vremenski neograničene.²¹

Prva poznata gracija izdana je 1428. godine, dakle tri godine poslije zadnjeg katastrika komune, a posljednja 1816. godine.²² Fond danas sačuvanih gracija je više nego prepolovljen. Od 388 godina, koliko je poznato njihovo izdavanje, sačuvani su dokumenti za samo 156 različitih godišta.²³ Izgubljeno je cijelo 16. stoljeće. No i tako oštećen *Liber gratiarum* pokazuje jednu važnu činjenicu: najveći broj toponima u nekoliko stotina sačuvanih gracija, od kojih je većina i danas prepoznatljiva, odnose se na brdske dijelove otoka.²⁴ Dakle, sačuvane su gracije dokumenti o bonifikaciji krša otoka Hvara, povijesnica iz koje se lako može ustanoviti vrijeme bonifikacije pojedinih dijelova, kao i podaci o obiteljima koje su bonifikaciju započele.

Važan trenutak u pojavi intenzivnog iznajmljivanja komunalne zemlje je znatno nazadovanje stočarstva u odnosu na vinogradarstvo od kraja 14. stoljeća. Kako su obronci brda povoljni za vinogradarstvo, potražnja za njima bila je velika. Razlozi znatnog jačanja vinogradarstva leže u povezivanju otočke ekonomije sa širom mediteranskom trgovinom, posebice poslije podvrgavanja hvarske komune Veneciji 1420. godine. Mletačka vlast snažno podupire to uključivanje, tako da s većinom dalmatinskih komuna 1421. godine sklapa ugovor po kojem komune vino vlastite proizvodnje prodaju u Veneciji uz upola sniženu carinu; umjesto uobičajena 3 dukata po amfori plaćaju 1, 5 dukat.²⁵ Ukida i izvozne carine ako se vino želi prodati izvan teritorija Mletačke Republike.²⁶ Važno je primijetiti da se iznimno povoljna politika Venecije prema prodaji vina uvijek i isključivo odnosi na vino proizvedeno na područjima komuna, dok je preprodaja drugog vina bila zabranjivana, kako Statutima komuna,²⁷ tako i cijelim nizom odredbi i zakona na razinama komuna i na razini Mletačke Republike.²⁸ Vrijedni *Taccuino Marcantonio Ettoreo*, kako je Markantun Hektorović naslovljavao svoje zbirke spisa,²⁹ čuva i cijeli niz odluka o povlasticama na izvoz dalmatinskih vina u Veneciju, ali ponekad i o njihovom ukidanju te ponovnom uspostavljanju, što svjedoči o

vrlo dinamičnoj ekonomskoj politici. U toj zbirci nalaze se razne dukale i odluke u vezi izvoza vina iz 1463., 1528., 1599., 1615., 1645., 1681., 1685. i 1727. godine.³⁰

Izvještaji iz 16. i 17. stoljeća, posebice Giustinianov iz 1553. godine, govore o proizvodnji vina i soljenju plave ribe kao o daleko najzastupljenijem obliku proizvodnje na otoku.³¹ Pored njih se javljaju i neke voćke kojima se plod može sušiti, tako da su pogodne za dugotrajan transport: smokve ponajviše, potom bajami i rogači. Braudel zapaža formiranje poljoprivrednih monokultura na egejskim otocima u mletačkom posjedu, smještenim na plovnim putevima u 15. i 16. stoljeću, a to objašnjava nužnošću povezivanja otočkih ekonomija s mletačkom mediteranskom i europskom trgovinom.³² Sličan je slučaj i pojava intenzivnog razvoja vinogradarstva na otoku Hvaru, čija je isplativost bila glavni poticaj za uzimanje komunalne zemlje u najam i za njeno bonificiranje. Pored toga, malo koji otok istočnog Jadrana je »*mornarom kako ja koji sam na putu*«, kako je važnost Hvara na plovnim putevima naglasio Hanibal Lucić u poslanici Jeronimu Martinčiću.³³ Primjera radi, godine 1559. sindici Michiel Bon i Gaspare Erizzo izvještavaju o otoku Hvaru: »*Tutta quella isola da vini, fighe et sardelle cava d'intrada più di ducati 80 mille, delli quali 30 mile si tarze della pescason delle sardele*«. ³⁴ Istovremeno, jedan od najvažnijih gospodarskih resursa mletačke Dalmacije, paške solane koje Mlečani drže pod strogom državnom kontrolom, imaju jednaku vrijednost godišnjeg robnog prometa.³⁵ Na ovom je mjestu također vrijedno spomenuti Braudelovo zapažanje o simbiozi zemljoradnje i ribarstva kao jednoj od najosobitijih značajki sredozemnog gospodarstva, a koja je posebice točna u slučaju ekonomije hvarske komune.³⁶

Pretvaranje većeg dijela otoka u poljoprivrednu površinu imalo je za posljedicu stvaranje novih sela u unutrašnjosti otoka kao mjesta boravka obrađivača zemlje, a s druge strane gradnju vlastelinskih ladanjsko-gospodarskih sklopova kao središta novonastalih zemljišnih posjeda. Na području zapadnog dijela otoka Hvara to je razvoj sela Brusje i Grablje te ladanjsko-gospodarskih sklopova u uvali Milna i Dubovica na južnoj i uvali Konopljkova na sjevernoj obali otoka.

Ranije navedeni katastrici hvarske komune poznaju samo veća naselja Stari Grad i Hvar te sela na južnom rubu agera Dol, Vrbanj, Vrisnik i Pitve.³⁷ Do godine 1425. sela Brusje i Grablje spominju se kao agrarni lokaliteti.³⁸ Oba sela nastaju kao povremena pastirska boravišta, što je poznato iz *gratia* 15. stoljeća.³⁹ Razvoj poljoprivredne proizvodnje, odnosno sadnja višegodišnjih biljaka koje su tražile svakodnevni rad na bonificiranom zemljištu, zadržao je stanovnike u trajnom boravku.

Brusje se razvija kao selo tijekom 15. stoljeća, a jedan od ranijih spomena nalazi se u oporuci svećenika Nikole Dračica iz 1528. godine, čija je obitelj imala veće posjede upravo oko Brusje.⁴⁰ Slično Brusju, i Grablje nastaje tijekom 15. stoljeća, da bi se u 16. stoljeću definiralo kao naselje stalnih stanovnika.⁴¹ Grablje je smješteno na antičkom putu prema

Starom Gradu, koji i danas nosi naziv *Opjeni put*, odnosno općinski, komunalni put.⁴²

Kada se analizira smještaj ovog sela, uočava se njegov izvrstan položaj na rubu visoravni koja spaja tri velike kotline: prva od visoravni prema zapadu do uvale Milna, gdje je smješten ladanjsko-gospodarski sklop Ivanića,⁴³ druga od visoravni prema jugu, Dubovi dol, koji završava uvalom Dubovica, u kojoj je smješten ladanjsko-gospodarski sklop Gargurić-Kasandrić, a nedaleko njega kuće i ruševine Cevišića i Raffaelija.⁴⁴ Treća kotlina pruža se od visoravni prema sjeveru, a završava uvalom Konopljkova, gdje je smješten ladanjsko-gospodarski sklop Vidalijevih.⁴⁵ Zanimljivo je da se sve do 18. stoljeća oba sela u dokumentima najčešće nazivaju suburbijima smještenim iza grada. Kasno osnivanje crkvenih župa pokazuje da dugo nisu smatrana samostalnim naseljima. Prve crkve u ovim selima grade se početkom 18. stoljeća, a pravo pokapanja mrtvih selo stječe tek krajem istog stoljeća. Župe su ustanovljene tek u 19. stoljeću.⁴⁶ Ladanjsko-gospodarski sklopovi nastaju postupno od kraja 15. stoljeća u navedenim uvalama.⁴⁷ Dva su osnovna razloga njihova smještaja upravo u uvalama: mogućnost prijevoza dobara morskim putem te mogućnost sudjelovanja u proizvodnji soljene plave ribe kojom se bavila svaka značajnija obitelj komune. Poznat je stih Marina Gazarovića u kojem kaže da je cijelo mjesto Vis, najznačajnije ladanjsko područje komune, od ribe sagrađeno.⁴⁸

Najraniji podaci vezani su za Dubovi dol, gdje se obitelj Grivičić sredinom 15. stoljeća pojavljuje kao vlasnik cijele kotline. Uz njihovo preuzimanje vezan je falsifikat o kupoprodaji Dubovog dolca datiran u 1205. godinu, a koji je jedan od najboljih primjera nelegalnih posezanja za komunalnom zemljom. Posebno je važna odluka hvarskog kneza Marca Barbadica iz 1482. godine kojom naređuje Grivičićima da vrate komuni padine Dubovog dolca, no dužd iste godine dosuđuje u korist Grivičića. Imanje zaokružuju kupnjom obalnog dijela kotline od Jakšića, no umjesto pravog ugovora pojavljuje se falsifikat koji, iz danas nepoznatih razloga, kupoprodaju smješta u rano 13. stoljeće.⁴⁹

Grivičići su sagradili prvu kuću u uvali, a ta se gradnja, prema oporuci Nikole Grivičića iz 1504. godine, može smjesti u kraj 15. stoljeća.⁵⁰ Danas ta kuća nije sačuvana. Sredinom 16. stoljeća dio imanja prelazi u ruke Bartučevića, kada se spominje kao *Vigna Bertuzzi*.⁵¹ Ovaj tipično rimski naziv za ladanjsko gospodarstvo jedini je takav naziv zasad poznat na prostoru hvarske komune.⁵² Davno vlasništvo Grivičića nad Dubovim dolom sačuvano je i danas u toponimu Grivičića lokva, kao što je sačuvan i spomen na najzaslužnijeg operarija gradnje hvarske katedrale don Andriju Bartučevića u toponimu Don Andrije Pazuh⁵³, nedaleko glagoljaške crkvice sv. Stjepana koju je sredinom 17. stoljeća započeo graditi u Dubovu dolu.⁵⁴ Tijekom 17. i 18. stoljeća pojavljuje se niz građanskih obitelji koje su vlasnici imanja u Dubovu dolu, pored zadarskih plemića Fanfonja i Sandri, koji su stekli imanja rodbinskim vezama s Bartučevićima.⁵⁵ Obitelj Gargurić-Kasandrić sagradila je krajem 18. stoljeća ljetnikovac koji i danas dominira uvalom, dok su uz žalo smještene kuće

Cevišića i Raffaelija.⁵⁶ Ljetnikovac u Milni podigli su Ivanići početkom 17. stoljeća, nakon što je Markantun Ivanić krajem 16. stoljeća okupio u jednu cjelinu imanja Pribojevića, de Ozorisa, Lupina i Paštovića, ponajviše mirazom i nasljedstvima svoje žene Margarite Pribojević.⁵⁷ U tom trenutku Ivanići su vlasnici najvećeg dijela uvale Milna i zapadnog dijela kotline u njenom nastavku. U poslanici Gabrijelu Ivaniću, Marin Gazarović će za njegova oca Markantuna reći: *Ne cin perivoji liposti da ti sladi/Ke otac tvoj goji i mudro sagradi*; te potom: *Ne cin da polače, koje uzida on toliko ti slače*.⁵⁸

Krajem 18. stoljeća ovaj je posjed imao oko 72 hektara s oko 15 hektara vinograda i 6 hektara maslinika.⁵⁹ Dobro je dokumentirano stjecanje imanja Lupina u području Milne, koji okrupnjuju posjed od sredine 15. stoljeća do 1558. godine. Katarin Lupino je već 1484. godine vlasnik većeg imanja, a cijeli niz dokumenata svjedoči da je ova obitelj preuzimala posjede tako da je otkupljivala kolonatska prava, odnosno kupovala prava obrađivanja tuđe zemlje koja je graničila s njihovom.⁶⁰

Nedavno objavljeni dokumenti o gospodarskom djelovanju Hanibala Lucića pokazuju da je pjesnik primjenjivao isti postupak u okrupnjavanju svojih posjeda u Starigradskom polju i na Visu.⁶¹ Osim što je bio dobar težak plemkinji Goji Grivičić,⁶² on je to isto i nadarju Crkve sv. Barbare pokraj Dola, gdje 1529. godine otkupljuje kolonatska prava od Jurja Radoslavića iz Splita.⁶³ Ovi dokumenti svjedoče o složenosti agrarnih odnosa u komuni, u kojoj jedna parcela može imati nekoliko kolona, a među njima i najbogatije plemiće.

Uvala Konopljkova na sjevernoj strani otoka pripada skupini uvala od Vire do Starog Grada, čiji se uski dolci već 1380. godine spominju kao privatno vlasništvo, dok su padine komunalne.⁶⁴ Slične uvale na južnoj obali otoka tada su isključivo komunalne.⁶⁵ Vidalijevi su vlasnici dolca, ali i većeg dijela obronaka već 1489. godine.⁶⁶ Krajem 17. stoljeća ova iznimno bogata i moćna obitelj, koja je pokušala uzurpirati ribarske prihode oko Palagruže početkom 17. stoljeća i zbog toga završila u oružanom sukobu s mletačkim galijama,⁶⁷ započinje veliki projekt stvaranja naselja u dnu uvale. Dana 4. ožujka 1676. godine traže od biskupa dozvolu za podizanje Crkve sv. Antuna Padovanskog, a u obrazloženju navode da će biti namijenjena bogoslužju stanovnika koje tamo namjeravaju naseliti.⁶⁸ Očito je riječ o izbjeglicama s kopna koji su tijekom Kandijskog i Morejskog rata pristizali na otok. U uvali je danas sačuvano desetak više ili manje jednakih prizemnica, jednostavno građenih te međusobno povezanih putem uz zapadnu stranu dolca. Uz obalu su Vidalijevi sagradili fortificirani ljetnikovac, nedavno preuređen, koji je u narodu zvan Kula.⁶⁹ Taj ljetnikovac s manjim perivojem u začelju prvi je put spomenut 1698. godine.⁷⁰ Projekt stvaranja naselja nije uspio, najvjerojatnije zbog stabiliziranja prilika na kopnu 1715. godine. Kuće su tijekom 18. stoljeća služile kao povremena boravišta težacima iz Grablja koji su bili koloni Vidalijevih. Obronci uvale Konopljkova možda su najbolji primjer bonifikacije krša. Nijedan metar ove kotline nije ostao neobrađen.

Zanimljiv je toponim Baščina, koji se pojavljuje na sjeveroistočnom dijelu kotline. Pojam je to koji u Hektorovićevu *Ribanju* u osnovi označava zemljišni posjed: *gdino je baščina/ku sade i ruju*,⁷¹ a ovdje je zadržan kao toponim, što očito govori o proširenosti njegove upotrebe. Hektorović će pojam razviti u niz značenja, dok će ga Vetranić upotrijebiti u smislu ukupnosti imanja: *a što si grada van i baštine bio*, stih koji govori o Petrovu bijegu pred Turcima 1539. godine.⁷² Zanimljivo je spomenuti da pojam baščina koristi Poljički statut u sličnom značenju.⁷³

Za kraj treba spomenuti ladanjsko-gospodarski sklop Rinaldijevih na položaju Jarišće kod Brusja.⁷⁴ U narodu se ova ruševina naziva Moncirovo, što je dugo stvaralo zabunu. Naime, smatralo se da su to ruševine kakvog samostana, *monasterium*.⁷⁵ Zemljište oko današnje ruševine kupili su Rinaldijevi 1733. godine od hvarskog kaptola te ubrzo sagradili ljetnikovac.⁷⁶ Smješten je na izvrsnom vidikovcu te okružen suhozidima posebna oblika. Dok suhozidi namijenjeni sadnji vinove loze imaju oblik pravilnih zidova složenih u ortogonalnu, više ili manje pravilnu mrežu, suhozidi prostora namijenjenog uzgoju maslina i aromatičnog bilja imaju oblik samostalnih gomila, izduženog, eliptičnog oblika. Upravo takvi suhozidi nalaze se u okolici Moncirova što, povezano s ljekarničkom djelatnošću Rinaldijevih, daje odgovor na pitanje razloga njegova podizanja upravo na tom mjestu.

Naime, na prostoru komune ljekarnici su ružmarin koristili u medicinske svrhe, a pored toga su se bavili i proizvodnjom *aque regine*, parfema od mladica ružmarina koji se izvezio još u 19. stoljeću.⁷⁷ Njegova proizvodnja zabilježena je u 17. stoljeću, dok je korištenje ružmarina u medicinske svrhe na otoku zabilježeno već u 15. stoljeću. Dominikanac Felix Faber 1483. godine govori da je uokolo vrtova s vočkama podno brda Napoljun u Hvaru zasađeno mnoštvo ružmarina koji zraku daje poseban miris.⁷⁸ Upravo on ističe da se ružmarin koristi u medicinske svrhe. Značenje proizvodnje ružmarina već u 15. stoljeću opisuje Paladije Fusco koji govori kako je Hvar obilato zasađen lozom, dok ružmarina ima toliko da se njime lože peći.⁷⁹ Dakle, ljetnikovac Rinaldijevih pored Brusja rijedak je primjer ladanjsko-gospodarskog sklopa čija je ekonomska osnova proizvodnja aromatičnog bilja.

Izlaganje o agrarnom krajoliku otoka Hvara treba završiti stihovima Petra Hektorovića o tom istom krajoliku. Kada Petar diže pogled iz ljetnikovca Bartučevića na obronke uvale Lučišća, vidi ljepotu koja je za nas izgubljena: gotovo do vrha brijege posađene vinograde i vočke o kojima pjeva: *baščinu gledajuć-oh koli lipa je! Onada najlipše vrmena onoga/kada puna biše obilja*.⁸⁰

Bilješke

1

N. Grujić, Dubrovačka ladanjska arhitektura u 15. stoljeću i Gučetićev ljetnikovac u Trstenom, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34/1994., str. 154.

2

F. Braudel, Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., sv. I, Zagreb, 1997., str. 46-72.

3

N. Grujić, Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja, Zagreb, 1991.; **I. Gams**, Adaptation of karst land for the agrarian use in the Mediterranean/Problems of research and of conservation, u: *Endins*, 13, Palma de Mallorca, 1987.; **I. Gams**, Sistemi prilagoditve primorskoga dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal, Ljubljana, 1991.; **B. Gušić**, Čovjek i kras, u: *Krš Jugoslavije*, 1/1957.; **B. Gušić**, Čovjek i priroda u krasu kroz stoljeća, Zagreb, 1971. Vrijedno je spomenuti literaturu o ovoj temi u radovima Ivana Gamsa.

4

Povijest istraživanja i postojeća literatura najpreglednije su dani u radu: **B. Kirigin**, Starogradsko polje od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Prethodni izvještaj uz postignute rezultate), u: *Mogućnosti*, 1-2/1993.

5

J. Kovačić, Hvarski ager u srednjem i novom vijeku, u: *Mogućnosti*, 1-2/1993., str. 209.

6

Zanimljiva su istraživanja Ivana Gamsa, koji je metodom mjerenja kišnih žljebova vapnenca, tj. metodom utvrđivanja starosti erozije, utvrdio da je spaljivanje šume za pašnjake na Hvaru započelo prije 21-24, 5 stoljeća. To bi se moglo datirati kao prvi ljudski zahvat u krajolik otoka. Vidi: **I. Gams**, Sistemi prilagoditve primorskoga dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal, Ljubljana, 1991., str. 18.

7

Vidi: **V. Gaffney** — **B. Kirigin** — **M. Petrić** — **N. Vujnović**, Arheološka baština otoka Hvara-Projekt Jadranski otoci, BAR International Series 660, 1997.

8

Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalum, Pars I., Statuta et Leges, Volumen III., *Statuta et leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardonae et Civitatis et Insulae Lesinae, Zagabriae*, 1882.-1883.

9

Isto, str. 334-359. Katasticima je posvećeno poglavlje Statuta: *Registra terrenorum communis Pharae*.

10

V. Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, Split 1991., str. 82. Slične primjere navodi Ackerman za teritorij Brescie gdje stare obitelji također imaju najbolje zemlje, a slično je i s dubrovačkim »carinama«. **S. J. Ackerman**, The Villa: Form and Ideology of Country Houses, The A. W. Mellon lectures in the Fine Arts, 1985., Bollingen series XXXV. 34, Princeton, New Jersey 1990., str. 133.; **N. Grujić**, Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja, Zagreb, 1991., str. 20.

11

I. Kasandrić, Gratia — agrarni odnos na općinskoj zemlji, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 5/1978., str. 53-73.

12

Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalum, Pars I., Statuta et Leges, Volumen III., *Statuta et leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardonae et Civitatis et Insulae Lesinae, Zagabriae*, 1882.-1883., str. 340-359.

13

Arhiv Ivanić-Boglić-Božić

- 14
V. Dulčić — **V. Gugić**, Inventar Kaptolskog arhiva u Hvaru, Hvar, 1972., str. 33, bilj. 5.
- 15
I. Kasandrić, Gratia-agrarni odnos na općinskoj zemlji, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 5/1978., str. 53. Treba naglasiti da je sustav gracija problem zlouporabe komunalne zemlje samo ublažio, ali nikada i riješio. Posebno se bio rasplamsao u drugoj polovini 16. stoljeća, kad se bilježe četiri odluke mletačkog Vijeća umoljenih i Vijeća deseterice o problemu uzurpacije komunalne zemlje na Hvaru i Visu: 1557., 1570., 1586., 1594. godine. **S. Plančić**, Inventar Arhiva Hektorović, I. dio, Stari Grad, 1980., str. 82-83. Na Hvaru će brojne uzurpacije izići na vidjelo kada u prvoj polovini 17. stoljeća mletačka vlada pokuša naseliti izbjeglice na prostore otoka Hvara koji su službeno trebali biti neobrađeni, a na njima su se nalazili brojni »bespravni« vinogradi. Vidi: **N. Duboković-Nadalini**, Stvaranje i razvoj zemljišnog posjeda u Zavali, u: *Zapisi o zavičaju*, sv. II., Jelsa, 1970.
- 16
 Problematikom agrarnih odnosa hvarske komune najcjelovitije se bavio Ivo Kasandrić. Vidi: **I. Kasandrić**, Agrarni odnosi u staroj hvarskoj komuni, u: *Hvarski zbornik*, 4/1976.; **I. Kasandrić**, Nasljednopravne odredbe hvarskog statuta, u: *Hvarski zbornik*, 6/1978.; **I. Kasandrić**, Gratia — agrarni odnos na općinskoj zemlji, u: *PPOH* 5, Hvar, 1978.; **I. Kasandrić**, *Povijesne rasprave*, Omiš, 1991.; **I. Kasandrić**, Uvod u hvarsko statutarno pravo, u: *Hvarski Statut*, Split, 1991.
- 17
I. Kasandrić, Agrarni odnosi u staroj hvarskoj komuni, u: *Hvarski zbornik*, 4/1976., str. 190.
- 18
 Isto, str. 190.
- 19
 Isto, str. 191.
- 20
 Isto, str. 190. Slične formulacije prilikom davanja zemlje na obradu sreću se i u drugim dalmatinskim komunama. Vidi: **G. Čremošnik**, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 45/1933.; **T. Raukar**, Zadar u XV. stoljeću — ekonomski razvoj i društveni odnosi, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1977.
- 21
 Isto, str. 190.
- 22
I. Kasandrić, Gratia-agrarni odnos na općinskoj zemlji, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 5/1978., str. 53.
- 23
 Isto, str. 53.; sačuvana su godišta: 1428.-1483., 1614.-1648., 1657.-1681., 1723.-1734., 1767.-1792., 1798.-1792., 1798.-1806., 1815.-1816.
- 24
I. Kasandrić, Gratia-agrarni odnos na općinskoj zemlji, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara*, 5/1978. U ovom radu navodi se popis svih gracija, osim onih iz 15. st., s imenom pogodovnika, lokalitetom i veličinom udijeljene parcele.
- 25
G. Čremošnik, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 45/1933., str. 32.
- 26
 Isto, str. 33.
- 27
 Vitalnost značenja zabrane uvoza vina na prostore dalmatinskih komuna pokazuje zanimljiv primjer Kavanjinovih stihova iz 18. stoljeća. Iako znak »grotesknog fakticiteta« u njegovu pjesništvu, kako ocjenjuje Tonko Maroević, u stihovima kojima protestira protiv uvoza vina ostavio je značajnu vijest o intenzivnosti jednog ekonomskog problema u 18. stoljeću: *Kad je u vlastel obil vina i težaštvo dobro stoji / po tovirnah svak začina / a trgovstvo beče broji / ali vino prikomora / mnokrat krčme nam zatvara*. **T. Maroević**, Listovi palme, listovi papira, u: *Dike ter hvaljenja*, Split, 1986., str. 124.
- 28
 Isto, str. 32-34. Zanimljiv je primjer dubrovačkog uvoza skupocjene malvazije. Dubrovnik je, iako nezavisan, imao potpuno istu politiku prema uvozu vina kao i dalmatinske komune, dakle krajnje restriktivnu. Međutim, u 15. stoljeću bogati su Dubrovčani uspjeli proglasiti malvaziju za lijek, pa se mogla u manjim količinama uvoziti na liječničko uvjerenje i dozvolu vlade. Čremošnik piše da su te dozvole u 15. stoljeću tako brojne da je jasno da su Dubrovčani, ne bi li došli do lijeka, iznimno rado i često pobolijevali.
- 29
S. Plančić, Inventar Arhiva Hektorović, III. dio, Stari Grad, 1984., str. 243.
- 30
S. Plančić, Inventar Arhiva Hektorović, I. dio, Stari Grad, 1980., str. 44 i 64.
- 31
 Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalum, vol. 8, Commissiones et relationes Venetae, tom. II, *Itinerario di Giovanni Battista Giustiniano*, Zagreb, 1877., str. 219-223. Usporedbe radi, hvarska komuna proizvodi 1553. godine 80 000 kvarti vina, dok korčulanska komuna tek 35 000 kvarti. Isto, str. 222.
- 32
F. Braudel, Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., sv. I, Zagreb, 1997., str. 160-161.
- 33
T. Maroević, Hanibal Lucić, pjesnik »mornarom na putu«, u: *Zrcalo Adrijansko*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1989., str. 17-28.
- 34
 Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalum, vol. 8, Commissiones et relationes Venetae, tom. II., *Relatione de noi Michiel Bon et gaspare Erizzo giù sindici in Dalmazia*. MDLIX., Zagreb, 1977., str. 122.
- 35
 Vidi: **T. Raukar**, Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u 15. i 16. stoljeću, u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10/1977.
- 36
F. Braudel, Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II., sv. I, Zagreb, 1997., str. 151.
- 37
J. Kovačić, Hvarski ager u srednjem i novom vijeku, u: *Mogućnosti*, 1-2/1993., str. 208-209.
- 38
J. Kovačić, Župa Brusje na Hvaru, u: *Služba Božja*, 2/1995., str. 129.

39

J. Kovačić, Župa Brusje na Hvaru, u: *Služba Božja*, 2/1995.; **J. Kovačić**, Župa Grablje na Hvaru, u: *Služba Božja*, 2/1996.

40

V. Dulčić, Prilozi povijesti Brusja u 16. stoljeću, u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10/1977., str. 496-497.

41

M. Zaninović, Iz starije prošlosti Grablja — Prilog povijesti naselja otoka Hvara, u: *Hvarski zbornik*, 1/1973., str. 132-133.

42

M. Zaninović, O pitanju kopnene veze između dvaju antičkih naselja otoka Hvara, u: *Opuscula archaeologica*, 3/1958., str. 7.

43

Vidi: **I. Kasandrić**, Obitelj Ivanić (Ivaneo) iz Hvara, u: *Mogućnosti*, 1/1978.; **J. Kovačić**, Župa Milna na Hvaru, u: *Služba Božja*, 2/2001.; **N. Petrić–A. Tudor**, Ladanjska izgradnja prostora hvarske komune, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37/1997.-1998.

44

I. Kasandrić, Historijat zemljišnog posjeda u Dubovom dolu, u: *PPOH*, 5/1978.; **N. Petrić–A. Tudor**, Ladanjska izgradnja prostora hvarske komune, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37/1997.-1998.

45

J. Kovačić, Župa Grablje, u: *Služba Božja*, 2/1992.; **N. Petrić–A. Tudor**, Ladanjska izgradnja prostora hvarske komune, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37/1997.-1998.

46

Zanimljivo je da su ova sela i službeno i stvarno suburbiji grada. U njima ne postoji nijedna zajednička institucija, predajna, crkvena ili komunalna, koja bi selo povezivala u cjelinu, već ona doslovce nekoliko stoljeća funkcioniraju kao dislocirani ulomak grada. Vidi osnovne radove: **M. Zaninović**, Iz starije prošlosti Grablja — Prilog povijesti naselja otoka Hvara, u: *Hvarski zbornik*, 1/1973.; **V. Dulčić**, Prilozi povijesti Brusja u 16. stoljeću, u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10/1977.; **J. Kovačić**, Župa Grablje, u: *Služba Božja*, 2/1992.; **J. Kovačić**, Župa Brusje na Hvaru, u: *Služba Božja*, 2/1995.

47

I. Kasandrić, Obitelj Ivanić (Ivaneo) iz Hvara, u: *Mogućnosti*, 1/1978.; **I. Kasandrić**, Historijat zemljišnog posjeda u Dubovom dolu, u: *PPOH*, 5/1978.

48

Ribami je ov Vis zidan, M. Gazarović, Murat Gusar, priredio Hrvoje Morović, u: *Čakavska rič*, 1/1976., str. 55.

49

Vidi: Kasandrić I., Actum Phari 1205, u: *Povijesne rasprave*, Hvar, 1991.; **J. Kovačić**, Opet o vjerodostojnosti kupoprodajne isprave Dubovog dola iz 1205., u: *PPOH*, 10/1997.

50

I. Kasandrić, Historijat zemljišnog posjeda u Dubovom dolu, u: *PPOH*, 5/1978., str. 77.

51

V. Dulčić — V. Gugić, Inventar Kaptolskog arhiva u Hvaru, Hvar, 1972., str. 17.

52

Vidi: **R. D. Coffin**, *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, New Jersey 1979. Ovdje, međutim, treba naglasiti da su Bartučevići

(Bertuzzi) podrijetlom manfredonijsko plemstvo, dakle plemstvo s područja Papinske Države. Rimski se termin vjerojatno može zahvaliti njihovom podrijetlu. Vidi: **J. Kovačić**, Kodeks Bartučević u arhivu Boglić-Božić, u: *Iz hvarske kulturne baštine*, Hvar, 1987.

53

M. Hraste, Antroponimija i toponimija općine hvarske, u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb, 1956., str. 365. Pazuh označava usku traku plodne zemlje između dva obronka koja je okomita na zaravan u dnu kotline.

54

V. Dulčić — V. Gugić, Inventar Kaptolskog arhiva u Hvaru, Hvar, 1972., str. 63, bilj. 12.

55

I. Kasandrić, Historijat zemljišnog posjeda u Dubovom dolu, u: *PPOH*, 5/1978., str. 77.

56

Isto, str. 77.

57

I. Kasandrić, Obitelj Ivanić (Ivaneo) iz Hvara, u: *Mogućnosti*, 1/1978., str. 119.

58

N. Petrić, Pjesničke poslanice Marina Gazarovića, u: *Dubrovnik*, 1-2/1999., str. 483-484.

59

I. Kasandrić, Obitelj Ivanić (Ivaneo) iz Hvara, u: *Mogućnosti*, 1/1978., str. 126.

60

Isto, str. 12-122.

61

J. Kovačić, Nekoliko podataka o Hanibalu Lučiću, u: *Mogućnosti*, 7-9/1999.

62

C. Fisković, Spomenici otoka Visa od IX. do XIX. stoljeća, u: *Viški spomenici*, izdanje Skupštine općine Vis, Split, 1968., str. 186.

63

J. Kovačić, Nekoliko podataka o Hanibalu Lučiću, u: *Mogućnosti*, 7-9/1999., str. 181.

64

Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalum, Pars I., Statuta et Leges, Volumen III., *Statuta et leges Civitatis Buduae, Civitatis Scardonae et Civitatis et Insulae Lesinae, Zagabriae* 1882.-1883., str. 335.

65

Isto, str. 334-340.

66

J. Kovačić, Župa Grablje, u: *Služba Božja*, 2/1992., str. 139.

67

Vidi: **A. V. Mardesić**, Nešto iz povijesti ribolova na Palagruži, u: *Hrvatska zora*, 25/2000.

68

J. Kovačić, Župa Grablje, u: *Služba Božja*, 2/1992., str. 139.

69

Isto, str. 140.

70

Isto, str. 140.

71

Opširno o pojmu baščina kod Hektorovića u: **T. Maroević**, Hektorovićeve baščina, u: *Dike ter hvaljenja*, Split, 1986.

72

Vidi: **M. Rešetar**, Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović, u: *Archiv für Slavische Philologie* 23, Wien 1901.

73

M. Pera, *Poljički statut*, Split, 1988.

74

J. Kovačić, Župa Brusje na Hvaru, u: *Služba Božja*, 2/1995., str. 149.

75

Joško Kovačić smatra da ime lokaliteta potječe od nadimka posljednjeg Rinaldija, don Špira Rinaldija, koji je, po svemu sudeći, nosio nadimak Mancir ili Moncir. Nadimak potječe od imena časti kanonika-primicerija (primancira) koju je obnašao ovaj dugogodišnji bruški dušobrižnik. Isto, str. 149, bilj. 66.

76

Isto, str. 149.

77

Vidi: **J. Kovačić**, Iz povijesti proizvodnje eteričnog ulja od zimorada (ruzmarina) na Hvaru, u: *Periodični izvještaj*, 162/1994.

78

J. Kovačić, Dva njemačka hodočasnika iz 15. stoljeća u Hvaru, u: *Periodični izvještaj*, 163/1999., str. 176.

79

P. Fusko, Opis obale Ilirika, u: *Latina et Graeca*, knjiga XIX, Zagreb, 1990., str. 115.

80

P. Hektorović, Ribanje i ribarsko prigovaranje, prijevod i komentari: Marko Grčić, pogovor: Mirko Tomasović, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988., str. 20.

Summary

Ambroz Tudor

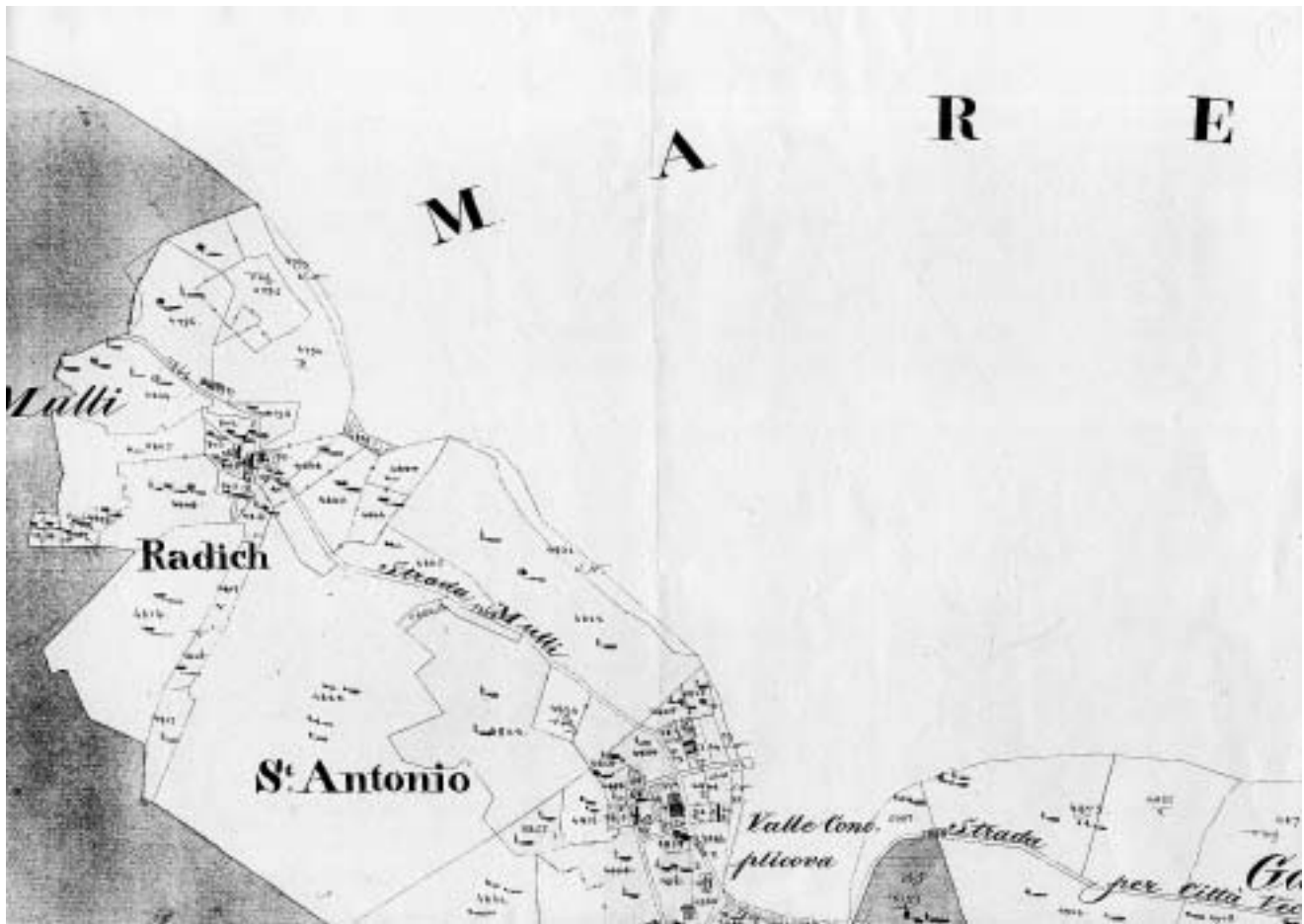
Country-villas and Formation of Agricultural Landscape — Examples of West Part of the Island of Hvar

When we speak today of the landscape of Dalmatian islands, we usually refer to the beauty of nature; and it is precisely the islands that are often extolled as the places where nature is most authentic. However, the dominant landscape of an island is actually cultivated agricultural landscape and the overwhelming nature is largely the consequence of its neglect. The last line of an inscription by Ivan Gučetić from 1502, which can be read on his summerhouse in Trsteno, says that he had made perfected wild nature by means of his skill, and this can be applied to the greatest part of the island's surface. Shallow soil in the niches of the characteristic dry-wall structures (*suhozid*) was a mere reflection of vastness that can today be seen only sporadically, after summer blazes.

Extensive amelioration of space during the late Middle Ages and early modern period, in particular forest clearing and irrigation of swamps (the Venetian *terraferma*, for example), are large and well-known topics of European history. The extremely painstaking amelioration of karstic terrain, which led to the creation of an agricultural landscape characteristic for Croatian islands and coastline, has been presented in literature only in relation to certain regions. Hardly a word has been said about the kilometres-long *suhozid* intended for framing pastures, which dominate the agricultural areas of certain islands and also of Zagora (the hinterland).

When we speak of the amelioration of karstic terrain, we refer to the erection of several types of *suhozid* on steeper hill-slopes, that is, on those surfaces which in natural circumstances could not be regarded suitable for cultivation. The time-span of this process stretches from the late fourteenth century until the period between two world wars in the twentieth century. Elements of agricultural landscape such as the ancient centuriation of acres in the field of Starigrad, supporting walls in plains or on mild earthen slopes, and the large heaps of stone in the acre mentioned by the Statute of 1331, can not be considered a part of the mentioned process of amelioration, since they have one important thing in common, namely that they occurred on fertile land rather than on infertile karstic terrain. Moreover, those stretches of land were cultivated long before the fourteenth century.

Amelioration of karstic terrain has a special place in the process of building of summer residences on the island of Hvar. On that island, namely, one never encounters self-standing residential/agricultural clusters on the edges of fertile fields. The fields of Starigrad and Jelsa, as well as the so-called Fields of Hvar, which were the most fertile zones of the island, marked by dozens of ancient villas of the *villa rustica* type on their edges, did not experience the rebuilding of summer residences in the late Middle Ages. Summer residences that were linked to agricultural production on the fields were situated within settlements or on their edges and often served as their nucleus. In contrast to them, the self-standing residential/agricultural clusters were mostly situated in bays, and their agricultural functioning is inconceivable without the land that was won by means of amelioration of karstic terrain.

Katastarski snimak uvala Konopljkova i Radovčine (Radić), 1834. godina s reambulacijom iz 1881. godine, Državni arhiv u Splitu — Fond katastarskih mapa za Istru i Dalmaciju.

Obronci sjevernog ruba kotline između sela Grablje i uvale Dubovica.

Obronci južnog ruba kotline između sela Grablje i uvale Konopljkova.

